

UDK: 272 : 141.82
1 Bošnjak
1 Škvorc
Stručni rad
Primljeno: rujan 2010.

Ivan ŠESTAK - Borna JALŠENJAK
Filozofski fakultet Družbe Isusove
Jordanovac 110, HR - 10001 Zagreb
dekan@ffdihr; bjalsenjak@filozofija.org

ŠKVORC O MARKSIZMU

Sažetak

Pomoćni zagrebački biskup, isusovac Mijo Škvorc (1919.-1989.) bio je plodan na mnogim područjima duhovnoga stvaranja, o čemu ne svjedoče samo njegova objavljena djela nego i bogata ostavština koja još nije u potpunosti istražena. Budući da je Škvorc kao isusovac bio profesor filozofije na isusovačkom Filozofsko-teološkom institutu u Zagrebu, veoma je dobro poznao povijest filozofije, osobito naravno klasičnu skolastičku filozofiju aristotelovske provenijencije, zatim filozofiju egzistencije, ali također i marksističku misao. Autori u svojem izravnom pristupu Škvorčevim tekstovima kao i njihovu tumačenju žele iznijeti na vidjelo Škvorčev stav prema marksizmu, točnije prema marksističkom shvaćanju religiozne, antropološke, etičke te socijalne problematike. Osim toga, pisci žele podsjetiti i na glavne teme povijesne rasprave koju je Škvorc vodio 1967. s hrvatskim praksisovcem profesorom Brankom Bošnjakom (1923.-1996.). Ta se rasprava zacijelo može smatrati početkom dijaloga kršćana i marksista na ovim prostorima.

Ključne riječi: *Mijo Škvorc, Karl Marx, marksizam, marksisti, praksisovci, Branko Bošnjak, rasprava Škvorc - Bošnjak.*

Uvod

Prije nešto više od dvadeset godina preminuo je pomoćni zagrebački biskup, isusovac Mijo Škvorc (1919.-1989.).¹ Smije se reći da je on tijekom svojih posljednjih trideset godina života ostavio neizbrisiv trag u crkvenom, ali i općenito u javnom životu našega naroda. Dvedeseta godišnjica rođenja te dvadeseta godišnjica Škvorčeve smrti

---

¹ Za veoma pregledan prikaz života i djelovanja Mije Škvorca usporedi Marijan STEINER, „Biskup Mijo Škvorc (1919.-1989.). Uz dvadesetu obljetnicu smrti“, *Obnovljeni život*, 64 (2009.), 435-436.

obilježene su znanstvenim skupom u njegovim rodnim Križevcima, nakon kojega je objavljen i prigodni zbornik.² Predavači su s raznih motrišta nastojali osvijetliti uistinu mnogovrsno stvaralaštvo Mije Škvorca³, te naravno i ono filozofsko. Tako je o njegovoj filozofskoj ostavštini progovorio Anto Mišić⁴, o Škvorčevu odnosu prema Kantu Ivan Koprek⁵, a na njegovo poimanje filozofije egzistencije osvrnuo se Ivan Šestak⁶.

Posve je razumljivo da su osobito mjesto u Škvorčevoj filozofskoj refleksiji zauzimali Aristotel, Augustin i Toma Akvinski, ali mu je pozornost privukao i Albert Veliki⁷, a među neoskolastičkim misliocima s njegovim posebnim polazištem francuski isusovac Teilhard de Chardin.⁸ Škvorc se, međutim, veoma intenzivno suočio i s marksističkim nazorom na svijet, koji je služio kao misaona potka tadašnjemu socijalističkom društvenom uređenju u nas. To je učinio poglavito u svojem opširnom djelu *Vjera i nevjera*⁹, na koje će se i oslanjati dobar dio ovoga priloga. Dapače, Škvorc je ušao i u dijalog s profesorom filozofije Brankom Bošnjakom (1923.-1996.), koji je ipak, unatoč svemu, prijanjao uz tadašnji sustav, premda ga je naravno u duhu svojega praksisovskog usmjerenja stavljao pod lupu „kritike“. Taj je pak sustav osudio Škvorca, tada profesora filozofije u naponu stvaralačke dobi, na dvije godine prisilnoga rada u Staroj

2 Usp. Ivan KOPREK (ur.), *Biskup Mijo Škvorc. Teolog, filozof, govornik, književnik. Zbornik radova sa simpozija u povodu 90. obljetnice rođenja i 20. obljetnice smrti, održanoga u Križevcima 3. listopada 2009.*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, Zagreb, 2009.

3 Još uvijek nepotpuna bibliografija biskupa Škvorca, a koju je izradio njegov nećak Đuro, broji 461 jedinicu (usp. Đuro ŠKVORC, „Mijo Škvorc – bibliografija“, Ivan KOPREK (ur.), *Biskup Mijo Škvorc. Teolog, filozof, govornik, književnik*, 11-52).

4 Usp. Anto MIŠIĆ, „Filozofska ostavština Mije Škvorca“, Ivan KOPREK (ur.), *Biskup Mijo Škvorc. Teolog, filozof, govornik, književnik*, 203-213.

5 Usp. Ivan KOPREK, „Svjetlo vjere i vjera prosvjetiteljstva“, Ivan KOPREK (ur.), *Biskup Mijo Škvorc. Teolog, filozof, govornik, književnik*, 215-226.

6 Usp. Ivan ŠESTAK, „Filozofi egzistencije u recepciji Mije Škvorca“, *Obnovljeni život*, 64 (2009.), 475-493.

7 Mijo ŠKVORC, „Albert Veliki – autentični svetac“, *Obnovljeni život*, 36 (1981.), 178-186.

8 Usp. Mijo ŠKVORC, „‘Slučaj’ Teilhard de Chardin“, *Bogoslovska smotra*, 33 (1963.), 96-104; „Pierre Teilhard de Chardin: Oris života i rada“, *Obnovljeni život*, 37 (1982.), 169-180; „Theilhard de Chardin na hrvatskom jeziku“, *Glas Koncila* (9) 24 (1970.), 15.

9 Usp. Mijo ŠKVORC, *Vjera i nevjera*, Zagreb, 1982. (U daljnjem tekstu to će se djelo navoditi kraticom VN.)

Gradiški (1956.-1958.)!¹⁰ Škvorčevu spremnost na dijalog valja shvatiti ne samo kao „znak vremena“ - budući da su se takvi dijalozi tada počeli održavati diljem Europe - nego i kao znak njegove unutarnje, duhovne suverenosti koja je njegovim boravkom u zatvoru samo ojačala. Prema nekima dijalog „Škvorc-Bošnjak“ imao je i dalekosežne povijesne, također i političke učinke. Tako je primjerice Boris Gunjević nedavno napisao: „Prema danas još živućim svjedocima, ovaj je događaj bio jedan u nizu događaja koji su na specifičan način predvidjeli i anticipirali burno hrvatsko proljeće 1971.“¹¹

Taj se dijalog i za samoga Bošnjaka treba iščitavati u sklopu njegova duhovnog razvoja. Ovako njegov stav prema religioznoj zbilji opisuje Mislav Kukoč: „Zanimljiv je njegov razvojni put: od doktrinarnog antiteista lenjinističke inspiracije do otvorenog marksista sklonog dijalogu s nasuprotnim kršćanskim stajalištem. No, i u prvoj fazi Bošnjakove kritike religije uočavamo zanimljiv fenomen; čak i u najranijim njegovim tekstovima, oštro antiteistički orijentiranim, javljaju se koncilijantni dijaloški tonovi koji će kasnije u potpunosti prevladavati.“¹² Poznato je da je profesor Bošnjak sve do smrti gajio dobre odnose s profesorima naših crkvenih učilišta, pa i sa Škvorčevim redovničkim subratom, isusovcem Miljenkom Belićem (1921.-2008.), profesorom ontologije i racionalne psihologije na Filozofsko-teološkom institutu Družbe Isusove, a kasnije na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove u Zagrebu.¹³ Ž. Karaula smatra da je i za samoga Škvorca taj dijalog bio veoma važan: „Tim je nastupom počelo novo vrijeme Škvorcova vjerskog i intelektualnoga djelovanja u Hrvatskoj i Jugoslaviji.“¹⁴ Izrazom „novo vrijeme“ autor je zasigurno mislio na skoro Škvorčevo imenovanje za pomoćnoga zagrebačkoga biskupa (1970.), čime su mogućnosti

10 Usp. Miroslav AKMADŽA, „Biskup Mijo Škvorc i komunističke vlasti“, Ivan KOPREK (ur.), *Biskup Mijo Škvorc. Teolog, filozof, govornik, književnik*, 89-104; Ivica HRASTOVIĆ, „Mijo Škvorc – vrijeme zatvora i najtežih optužbi“, Ivan KOPREK (ur.), *Biskup Mijo Škvorc. Teolog, filozof, govornik, književnik*, 105-124; Željko KARAULA, „Nikakve krivice ne nalazim na tom čovjeku“, Ivan KOPREK (ur.), *Biskup Mijo Škvorc. Teolog, filozof, govornik, književnik*, 125-141.

11 Boris GUNJEVIĆ, „Sukob na teološkoj ljevici. Ili marksist i kršćanin ponovno u dijalogu nakon četrdeset godina“, *Filozofska istraživanja*, 28 (2008.), 650.

12 Mislav KUKOČ, „Od kritike religije do dijaloga: Filozofija Branka Bošnjaka – povodom 10. obljetnice smrti“, *Filozofska istraživanja*, 26 (2006.), 955. Na drugom je mjestu isti autor izvršno prikazao etiologiju posebnosti zagrebačkih praksisovaca, čime su oni pak bili prepoznatljivi i izvan tadašnje države. Usp. Mislav KUKOČ, „Temelji hrvatske filozofije prakse“, *Prilozi*, 39-40 (1994.), 407-432.

13 Usp. Danijel MIŠČIN, „Sjećanje na patra Miljenka Belića, SJ. Ili: ontologija radosti pred zorom svoga ispunjenja“, *Obnovljeni život*, 63 (2008.), 107-115.

14 KARAULA, „Nikakve krivice ne nalazim na tom čovjeku“, 140.

njegova djelovanja i duhovnoga utjecaja postale još šire (bonum, quo universalius, eo divinius). Tadašnji je dijalog ostao zabilježen u katoličkoj štampi, a o njemu je veoma obzirno izvijestio i sam Škvorc.¹⁵

1. Škvorc o Marxu i marksizmu

Škvorc je o Marxu i njegovu djelu napisao priličan broj stranica u svojem pozamašnom, poznatom i već spomenutom djelu *Vjera i nevjera*. Najviše njih nalazimo na jednome mjestu u poglavlju pod veoma signifikativnim naslovom „Marksizam – najveća praksa nevjere u povijesti“.¹⁶ Dapače, to je najduža studija koju uopće nalazimo o jednom čovjeku ili misliocu u ovoj knjizi, a to pak onda zaista nešto govori! Tu nije riječ toliko o faktografskim činjenicama iz života čovjeka koji se neće zadovoljiti da, da parafraziramo njega samoga – kao što su to do tada filozofi činili – tumači svijet, nego da ga mijenja, već je tu Škvorc kroz sam Marxov život provukao i njegovu misao čiju je etiologiju naznačio već na početku toga poglavlja u nekoliko rečenica, a što će u nastavku opširnije razraditi.¹⁷ Ovako je Škvorc sabrao sve silnice koje su oblikovale mladoga Marxa: „Marx je potomak svih materijalista. Pročitao je na Sveučilištu u Bonnu valjda sve glavne autore, koji su dušu priljubili materiji. Doktorira teom *Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode* (1841.). Pročitao je malne sve engleske empiriste, ispisao je mnogo stranica iz monističkog Spinoze, studirao je idealizam, a Hegelu posvećuje najveću pažnju. Dobro je poznao sve socijalističko-utopističke spise svojih prethodnika. Nije mu nepoznato raspravljanje o religijama, napose o kršćanstvu. I Strauss i Bauer pred njegovim očima razaraju temelje kršćanske poruke. Sva se ta baština duha, razmišljanja i opravdanje stočila u Marxovu glavu i tražila svoje mjesto u njegovim mladenačkim kategorijama.“¹⁸

Iz sljedećih trinaestak stranica bit će vjerojatno zanimljivo izdvojiti mladim čitateljima, koji nisu imali prigodu da im se socijalističko društveno uređenje osmišljava marksističkim konstruktom, da je

15 Mijo ŠKVORC, „Pokušaj dijaloga između kršćanskog i ateističkog filozofa“, *Glas Koncila* (7) 8 (1967.), 7; A. K. „Zamke dijaloga“, *Veritas* (7) 7 (1968.), 129.

16 Usp. VN, 427-440.

17 Pod tim je vidikom u nas o mnogim stvarima, koje jamačno nisu išle u prilog ideološkom sustavu pod našim podnebljem, progovorio dominikanac Tomo Vereš, zasigurno naš najbolji poznavatelj Marxova života i djela. (usp. Tomo VEREŠ, *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom*, Zagreb, 1973. i 1981.). Drugo izdanje ovoga djela popratio je i sam Škvorc. Usp. Mijo ŠKVORC, „Pročitani smo: Dijalog s Marxom“, *Glas Koncila*, (20) 21 (1981.), 12-13.

18 VN, 427.

recimo Marx rođen u Trieru 1818. godine, i to kao sin oca Židova, koji je prešao na protestantizam, da je kršten nekoliko godina nakon rođenja, da je bio veoma pronicljiva duha koji se zanosi industrijskim napretkom, ali uočava i njegove žrtve u zagušljivim tvorničkim pogonima i predgrađima. Škvorc ipak napominje da je uz utjecaj velikoga Hegela, ali i Spinoze, na Marxa djelovala „Hegelova ljevica“, prije svega B. Bauer i D. F. Straus, koji su kršćanstvo proglasili izmišljotinom i mitom, a u religioznoj je kritici svemu pak konačni pečat dao Feuerbach kod kojega religija biva proglašena antropologijom: Bog je zapravo čovjekova projekcija najboljih njegovih osobina izvan njega koje on potom personificira, a zatim im se klanja, te tako samoga sebe posve osiromašuje, otuđuje. Zato je u religijskom fenomenu potrebno prepoznati patologiju koja guši čovjeka, nje se valja osloboditi, i to tako da se čovjeku prida ono što se inače u religijskoj svijesti pridaje Bogu kako bi čovjek čovjeku postao Bog – homo homini Deus. Potom će Marx sa svih zemaljskih zbiljnosti skinuti aureolu razvoja sveobuhvatnoga Duha, te tu bijednu zemaljsku zbiljnost pokušati promijeniti u revolucionarnom procesu koji provodi proletarijat te dokida privatno vlasništvo. U tom će kontekstu Škvorc prilično mjesta dati Marxovoj kritici religije – što je naravno za spomenuto njegovo djelo sasvim razumljivo – a sve to u namjeri da se sruši nepravедna država koja treba religiju da bi zadržala gazde na vlasti, a koji iskorištavaju narod. Religijsko je otuđenje najteže od svih, njega se nećemo osloboditi ako ne doživimo bolji svijet bez religije. Taj je pak bolji svijet ekonomika! Ljudska bijeda bi dakle bila za Marxa kolijevka svih bogova. Klasne se napetosti pak mire revolucijama, te se napokon dijalektikom teze i antiteze konačno ulazi u otvorenu budućnost bez ikakvih protivnosti. Škvorc će u nastavku prikaza Marxova duhovnog hoda spomenuti njegov otklon od Hegela, pri čemu će obitelj i društvo prestati biti momenti razvoja Duha, nego puke samostalne zemaljske zbiljnosti, baš kao i sam čovjek, kojega u porađanju njegova dostojanstva valja uputiti na poligon povijesti, prema ostvarenju besklasnog društva.¹⁹

1.1. Marxov stav prema religiji u interpretaciji Mije Škvorca

U povijesti filozofije nailazimo na primjere doživljaja Crkve koji su pod psihološkim vidom utjecali na neke mislioece, konkretno na njihov odnos prema religijskoj zbilji. Na mnoge je od njih i vanjsko, vidljivo djelovanje Crkve odigralo važnu ulogu, u smislu da su u

¹⁹ Škvorc se služi djelom, osobito kada tumači dijalektiku: Jean-Yves CALVEZ, *Il pensiero di Carlo Marx*, Roma, 1966.

svojem refleksnom stavu prema temeljnim svjetonazornim pitanjima u njezinim skutima potražili odgovor i na vlastita životna pitanja. No, bilo je na žalost i suprotnih primjera. Jedan takav Škvorc prepoznaje i u Marxovu životu, točnije u njegovu doživljaju odnosa Crkve prema političkoj zbilji: „Marx je susreo Crkvu, u kojoj teologija ortači sa svijetom na nedopustiv način, postajući i sama ideologijom. On je napadao upravo tu ideologiju, koja je zbog svojih kompromisnih stavova bila nalik na bljutavu sol.“²⁰ Škvorc, govoreći o ekselentnosti kršćanskoga morala, navodi i drugo mjesto koje nerijetko za mnoge postaje kamen spoticaja u religioznom stavu mnogih ljudi. Riječ je naravno o odnosu crkvenih službenika prema zemaljskom vladaru: „Ne treba mu servilno služiti, kao što je trierski biskup želio služiti pruskom vladaru, dok je to sa strane gledao mladi Marx...“²¹ No, Marxov se ateizam ima zahvaliti i drugim utjecajima, a o nekima bi od njih i religiozna psihologija mogla progovoriti koju riječ: „Razvoj njegova ateizma nije nepoznat: od deizma iz roditeljske kuće, preko Feuerbacha, Hegela, Bauera i drugih postao je uvjereni ateist.“²² Genealogiju Marxova ateizma Škvorc ocrtava još na jednom mjestu: „Luther genuit Kant, Kant genuit Hegel, Hegel genuit Marx...“²³

Škvorc je sasvim ispravno zamijetio da Marxa zapravo pitanje Boga nije zanimalo – naravno u smislu njegove egzistencije ili pak esencije, kako je to u jednom svom dijelu činila klasična „*metaphysica specialis*“. Time se on tek nuzgredno pozabavio u svojim ranim radovima. Pod kojim će dakle vidikom Marxa ipak zanimati pitanje o Bogu? Ovako Škvorc: „Marxa problem Boga zanima isključivo ukoliko se sudara s poimanjem čovjeka. Ukoliko Bog čovjeka podčinjava, ne da mu disati, uspavljuje ga na povijesnom putu i ne da mu stvarati, Bog je zapreka i neprijatelj“²⁴ Vjera je „sociološko-ekonomska nadgradnja u epohama bijede“²⁵, čime se pak Marx uputio u svoje osobno, karakteristično poimanje religije. Na drugom će mjestu Škvorc, citirajući Marxove rečenice iz njegova djela *Kritika Hegelove filozofije prava*, napisati te time izraziti njegovo poimanje religije: „Prema tome, religija je i ‘najkarakterističniji simptom i najbjedniji lijek’ čovjekove bijede. ‘Religijska bijeda djelomično je izraz stvarne bijede, a djelomično protest protiv stvarne bijede... Religija je uzdah potlačenog stvorenja, duša svijeta

20 VN, 35.

21 VN, 176-177.

22 VN, 529.

23 VN, 613.

24 VN, 433.

25 VN, 357.

bez srca, kao što je i duh svijeta u kome nema duha. Ona je opijum naroda.“²⁶ Bog je Marxu, kao i nekim drugim protagonistima povijesti suvremene filozofije, smetao u samoostvarenju čovjeka. „Hoćemo li osloboditi čovjeka od bilo kakve alijenacije, i narode od kolonijalizma, i svijet od bijede i straha, moramo se osloboditi vjere u Boga, glasila je parola Comtea, Feuerbacha, Marxa, Nietzschea, Sartrea, Hartmanna...“²⁷ Na jednom će drugome mjestu Škvorc u Marxovu duhu protegnuti neprijateljstvo religije na ekonomiju, socijalnu politiku i političku socijalnost.²⁸ Zato je srž svake kritike zapravo kritika religije: „Ona dolazi do dna prave stvarnosti, ona dijeli stvarno od fiktivnoga, ona čovjeku pruža otvoren pogled na bit čovjeka, na slobodu i sreću.“²⁹ U tom duhu Škvorc nastavlja interpretirati i pojašnjavati marksistički stav prema religiji: „Marksizam nije obični ateizam, niti se iscrpljuje u nijekanju Boga. Tako ne bi nikud prispio. On je pozitivna potvrda čovjeka, društva, rada, napretka. On je u punini shvaćeni i provođeni humanizam.“³⁰ U tom je smislu, napominje Škvorc, Marx cijenio Bayla koji je zastupao stav „da može postojati društvo čistih ateista; da ateist može biti čovjek poštovanja vrijedan; da se čovjek ne degradira ateizmom nego praznovjerjem i idolatrijom.“³¹ I zato: „Kad je promatrao religiju oko sebe, njezino djelovanje u povijesti, njezine perspektive za budućnost, Marx je poželio religiji što skoriju smrt.“³² - zamjećuje Škvorc.

Na koji to način Marx želi zauvijek otpraviti religiju na smetlište povijesti te tako osloboditi čovjeka svekolike otuđenosti? Taj Marxov karakteristični „adieu“ religiji Škvorc opisuje sljedećim riječima: „No znajući da je njeno korijenje i u ljudskoj bijedi i u ljudskoj želji za boljim svijetom, osjetio je potrebu da je iskorijeni najprije iz ljudske sredine uklanjanjem ljudske bijede. Stoga je prva dužnost Marxova revolucionarnog sistema stvoriti takve političke uvjete u kojima će najsiromašniji doći do vlasti i dokinuti sistem izrabljivanja. Kad jednom dođe do pravednog života, doći će i do sretnijeg života. Nestat će prisile, radit će se jednako, čovjek se više neće morati maštom obraćati na zamišljeno nebo i očekivati pomoć iz nestvarnoga svijeta religije. Nestat će potrebe za religioznim opijumom, nestat će religije iz društva i iz svijesti zadovoljnih ljudi.“³³

---

26 VN, 432.

27 VN, 527.

28 Usp. 528.

29 VN, 431-432.

30 VN, 358.

31 VN, 383.

32 VN, 529.

33 VN, 529.

Naravno da će Marxovu kritiku neba i zemlje prepoznati oni kojima se religija servira kao „opijum“ - proleter, tj. oni koji nemaju ništa drugo doli djecu (proles): „Proletarijat će začuti poziv koji će odzvanjati jače od Kristova, utopističkoga. Krist je rekao: ‘Dođite k meni svi koji ste umorni i nosite teret života i ja ću vas okrijepiti...’ Marx će 1848. doviknuti u *Komunističkom manifestu*: ‘Proleter, svih zemalja, ujedinite se!’ A to znači da je mjesto iluzornog Mesije i njegove milosti na pozornicu svijeta došao pravi proleterski mesijanizam i njegova oslobodilačka misija.“³⁴ Marxovo novo doba nosi mitološka obilježja „zlatnoga doba“ za čije je ostvarenje zaslužan proletarijat: „Marx je pred očima počeo slikati Zlatno doba i pozivao je ljude da se oduševe za tu novost. On je ne samo pozvao proletarijat na njegovo izbavljenje, nego je i njegovu ulogu opisao kao borca za dobro protiv zla, što zvuči pomalo apokaliptički. Prorokovao je da će povijest biti napokon u rukama pravednih i zadovoljnih, da je njezin svršetak dogledan božanski radostan i divan.“³⁵

Nestanak religijske svijesti u narodima i pojedincima marksisti neće prepustiti spontanosti ni postupnosti, nego će je zbog njezine najveće zapreke svekolikom razvoju, svim sredstvima nastojati eliminirati: „Njihova će politika, i za pojedine narode i za svijet u globalu, potiskivati religiju ili administrativnim, ili znanstvenim, ili bilo kojim drugim načinom.“³⁶ Na putu prema besklasnom društvu, u kojem neće biti nikakvih napetosti koje obično nastaju na temelju različite podjele sredstava, imanja i rada, a što je osnova svih napetosti među ljudima i narodima, marksizam ne zagovara evoluciju, nego revoluciju, tj. nasilno izmirenje odnosa: „Čovjek je – društva su – povijest je pribjegavala i revolucijama kako bi se klasne napetosti sredile. Revolucija se opravdava nepravdom postojećeg poretka, tvrdi marksizam. Kad se mora rušiti klasno stanje, mora se upotrijebiti uspješno sredstvo.“³⁷ Revolucijom, koja biva nošena dijalektičkim zakonima – a dijalektika je, po Škvorcu, genijalna Hegelova intuicija koju je doduše Marx transponirao iz razvoja duha u razvoj materijalne zbilje³⁸ – ulazi se „u otvorenu budućnost, koja bi morala smiriti sve protivnosti.“³⁹

U takvoj budućnosti biva i skinuto prokletstvo s rada koje se povlači još s prvih stranica Biblije. Dapače, rad postaje egzegetski ključ

34 VN, 432.

35 VN, 600.

36 VN, 529.

37 VN, 434.

38 Usp. VN, 435.

39 VN, 435.

za cjelokupno čovjekovo posve povijesno razumijevanje odnosno samoostvarenje: „Kad nestane otuđenja, rad postaje zajednički, univerzalan, politehnički, prema općoj čovjekovoj moći i djelatnosti. Proizvod postaje njegov, sasvim ljudski, potpuno izrađen u vidu dobra, kao priroda pronađena, prerađena i tako ponuđena ljudima kao ljudska, za ljudske autentične potrebe. Time dolazimo do najutješnijeg zaključka: pravi proizvod rada nije obrađeni predmet, nego sam čovjek. Čovjek kao stvaralac, čovjek kao odrednik svoje sudbine i radosti. Tako otprilike zvoni poema rada i čovjeka na radu.“⁴⁰

Škvorc će ipak zaključno primijetiti da čovjek i u marksističkoj misli postaje on sam tek u osobnim, međuljudskim odnosima, kad mu prirodni objekt biva prepoznat kao subjekt, kao drugo ja.⁴¹ Fundamentalni međuljudski odnos je i u marksizmu odnos između muškarca i žene, koji se shvaća u dijalektičnoj napetosti i izmirenju suprotnosti: „Temeljni odnos unutar povijesti svakako je odnos muškarca prema ženi. To je u biti odnos rađanja, ali je i najprirodnije izvorište i ishodište drugih socijalnih oblika zajedništva. Sve se to postiže preko dijalektičkog zakonika, koji jednostavno glasi: zakon jedinstva među protivnostima; zakon prijelaza kvantitete u kvalitetu; zakon negacije negacije, stvarni zakon uspona i napretka.“⁴²

U poglavlju pod naslovom „Filozofija i vjera“ Škvorc govori o dijalektičkom materijalizmu koji, unatoč svoj svojoj dinamičnoj usmjerenosti prema budućnosti, ipak ostaje posve useban, imanentan, baš kao i čovjek u sklopu toga sustava: „To je novi, povijesni i dijalektički materijalizam, dinamično shvaćanje prirode i čovječanstva, koje zbog potvrde čovjeka ne može prihvatiti Boga. Produžetak toga zatvorenog sustava, koji čovjeku ne da disati atmosferu nadnaravnoga, jednostavno ga ugrađujući u ovozemni poredak, sasvim ga opijajući vizijom novoga svijeta koji nadolazi – vidimo u suvremenom marksizmu. On je politički obojen, kulturno samopotvrđen, ekonomski zanosan, upravljen u budućnost kao nada i obećanje. Boga ne prihvaća, vjere ne podnosi, milosti ne treba.“⁴³

1.2. Marksističke moralne postavke

U svaki nazor na svijet, pa i onaj kakav je marksistički, spada i pitanje morala. Marksistički je moral privukao također Škvorčevu po-

40 VN, 436.

41 Usp. VN, 426.

42 VN, 436.

43 VN, 231-232.

zornost, pa već i samom svojom proširenošću u vremenu kad je on pisao svoje djelo. Marx i marksisti „moral smatraju ideologijom koja se javlja kao nadgradnja i pratnja povijesno-društvenih sistema. Robovlasnički, feudalni, buržujski, socijalistički moral – to su bitne etape svjetske etike.“⁴⁴ U Marxovoj je optici moral, općenito uzet, čuvar i garant postojećega sustava. Odbacujući svaku vječnost morala i njegove norme, marksizam ipak prihvaća jednu normu kojoj pridaje oznaku apsolutnosti, a to je interes klasne borbe i ekonomskoga, dakle povijesnoga boljitka proletarijata: „Što god se i gdje god pojavi sukladno s težnjom da se čovjek oslobodi, da pođe smjerom razvitka, da se bori za radničku klasu – sve je to moralno opravdano, sve je to etički dobro. Što se god javi protiv tih težnji, bilo gdje, bilo kako obrazlagano, zlo je. I mora se suzbiti.“⁴⁵ Riječ je o svojevrsnom „finis sanctificat media“: „No moralno ‘svet’ i moralno ‘uspješan’ samo je onaj čin koji služi velikom idealu revolucije i općeg preobrata.“⁴⁶

Takvo će poimanje norme moralnoga djelovanja, kao što je poznato iz povijesti marksizma, desetljećima rađati strahovitim posljedicama. Sam Škvorc marksističkom moralu zbog njegove vizije pomirene i obećavajuće budućnosti, kao i prometejskog prkosa i odlučnosti, priznaje fascinantnost, pa se može činiti kao da on tomu povijesnom prometejstvu i sekundira: „Kad marksistički moral ne bi plamsao od zapaljene vizije budućnosti, kad ne bi imao zauzetosti i vidljive brige za porobljene i slabe, kad ne bi dokidao stare, preživjele, religiozne, kolonijalne, socijalne, ekonomske formule i sisteme, ne bi nikoga zapalio niti oduševio.“⁴⁷ Na temelju nekih relevantnih marksističkih moralnih kodeksa Škvorc zaključuje sljedeće: „Budući da je partija shvatila kretanje i nužnu budućnost čovječanstva, ona je predvodnik i čuvar morala. Čovjeka je nemoguće, čak i u partiji, naglo promijeniti. Treba ga stalno poučavati. Odgojiti takva čovjeka, koji usvaja sve vidike marksističke revolucije i reforme, znači i moralno odgojiti dosljednog borca – privatno, u obitelji, na radnome mjestu, u političkom životu, u međunarodnim odnosima.“⁴⁸

Što se pak tiče slobode, koja svojom naravi spada u moral te ga – dapače – i omogućuje, marksizam je, po Škvorcu, shvaća u autonomnom smislu, ali sa zahtjevnom zadaćom: „Marksizam je etika relativne slobode unutar apsolutne zadaće: treba ići naprijed dok svijet ne

---

44 VN, 460.

45 VN, 460.

46 VN, 460.

47 VN, 460.

48 VN, 461.

bude pravedan, i tada se neće postavljati staro – edensko – i demonsko pitanje dobra i zla.“⁴⁹ Kasniji zagrebački pomoćni biskup nije propustio zamijetiti način na koji je Marx u svojem djelu „Sveta porodica“ protumačio grijeh: „(...) svećenici su namjesnici bogova, da bi sačuvali autoritet. U podložnicima stvaraju osjećaj krivnje kako bi ih držali u strahu i pokornosti.“⁵⁰

1.3. *Marxovo odnosno marksističko poimanje smrti*

Škvorc s pravom smatra da je Marx općenito o smrti „najmanje i najlošije pisao“!⁵¹ To će naravno vrijediti i kasnije za veliku većinu svih njegovih kasnijih duhovnih sljedbenika. Škvorc tumači „zaborav smrti“ snažnim marksističkim upućivanjem na život: „Marx je toliko radio da je na smrt zaboravio. Smrt u njegovim djelima ima neobično malo mjesta. Kao da je i time htio pokazati da je marksistički pogled na svijet pun smisla za život, za rad i uspjeh, za preobrazbu.“⁵² Škvorc naravno navodi i Marxovu definiciju smrti uzetu iz njegova djela *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, za koju odmah kaže da njome ne bi bio zadovoljan nijedan „misaoniji marksist“, a ona glasi: „Čovjek živi od prirode, to znači: priroda je njegovo tijelo, s kojim on mora ostati u stalnom procesu da ne bi umro. Da je čovjekov fizički i duhovni život povezan s prirodom, nema drugog smisla nego da je priroda povezana sama sa sobom, jer čovjek je dio prirode.“⁵³ Druga će Marxova teza o smrti postati poznatija i često će se citirati: „Smrt izgleda kao okrutna pobjeda roda – vrste nad određenim individuumom i kao da proturječi njihovu jedinstvu. No određeni individuum samo je određeno biće vrste (roda) i kao takvo je smrtno“.⁵⁴ Škvorčeva pak kritika ove teze glasi: „(...) priroda, kojom čovjek vlada, ipak je posljednja vladarica.“⁵⁵

Marxovo poimanje smrti izazvalo je snažnu i živopisnu Škvorčevu kritiku: „Marx čovjeka ne gleda u perspektivi smrti; njemu je čovjek otvoren za opstanak i promjenu povijesti. Važan je ne pojedinac, koji odlazi s pozornice, nego komad koji se i dalje igra. Smrt ne ulazi dublje u proces socijalne ljudske prirode, povijesnog čovjekova značenja, njegove političke uloge. Čovjek se naznačuje isključivo svojim doprinosom za bolje danas i još bolje sutra. Kad je svoj ulog u toj igri

---

49 VN, 461.

50 VN, 494.

51 Usp. VN, 508.

52 VN, 511.

53 VN, 511.

54 VN, 511.

55 VN, 511.

i borbi ubacio, može ga odnijeti vjetar.“⁵⁶ I naposljetku: „Marx je neprijatelj ‘prokletih’ pitanja, koja su mučila najveće mislioce čovječanstva. Htio je da ljudi epikurovski vedro i bez nepotrebne tjeskobe rade za raj na zemlji; prema tome, neki drugi raj ili pakao za njega su irelevantni, potpuno nevažni. Ovaj ‘skraćeni postupak’ jest bolan, ali je i činjenica. Marx je potisnuo misao na smrt, prebacio ju je na drugi, sporedni kolosijek, a zadržao je isključivo ovozemne misli.“⁵⁷ Komunistički će heroji, nošeni snažnom revolucionarnom sviješću, potpuno svjesno ulaziti u smrt kao u ništa, i to bez ikakve potrebe za bilo kakvom utjehom, zaključio je Škvorc Blochovim slikama Marxovo odnosno marksističko poimanje smrti.⁵⁸

Određene varijacije na temu smrti iznijet će Škvorc za svakoga marksista posebno, pa ćemo i mi tako malo niže postupiti. Zaključno se o Marxovu, odnosno marksističkom poimanju smrti, a što onda u konačnici znači i poimanje čovjekova smisla, smije navesti Škvorčevu misao da se sav čovjekov „telos“ iscrpljuje u kronotoposu svijeta kao povijesnog procesa⁵⁹, u čovjekovoj povijesnosti⁶⁰, u „novoju povijesti koja se izgrađuje radom i naporom čovjekovim.“⁶¹ Ukratko: „Čovjek je u biti radnik, njegov je poziv – preobrazba prirode i samih ljudi.“⁶² Marx je, po Škvorčevim riječima, odredio čovjeka, odnosno osobu „kao prirodno određenje koje se suprotstavlja prirodi, na nju utječe, s drugima povezuje, stvara novo društvo“⁶³. Škvorc će Marxu svakako priznati transcendentnost čovjeka s obzirom na prirodu⁶⁴, jer je u suprotnome ne bi mogao ni mijenjati, ali je isto tako upozorio i na onaj sudbonosni izostanak intencionalnog iskoraka „sui generis“, tj. prema transcendenciji. Na tom tragu Škvorc povlači paralelu između „filozofa iz Trieria“ i „filozofa iz Freiburga“: „Egzistencijalizam je ostavio čovjeka u zatvoru prirode kao i Marx. Marx u prirodi svemira, Heidegger u prirodi čovjeka.“⁶⁵

---

56 VN, 511.

57 VN, 512.

58 Usp. VN, 512-513.

59 Usp. VN, 318.

60 Usp. VN, 38.

61 VN, 318.

62 VN, 528.

63 VN, 135.

64 Usp. VN, 136.

65 VN, 135.

1.4. Mijo Škvorc o marksističkim misliocima

Neki su marksistički mislioci u većoj ili manjoj mjeri zaokupljali Škvorčevu pozornost. To su svakako poglavito oni koji su doživljavali dramatičnost čovjekove egzistencije, a što svakako dolazi do izražaja u graničnim situacijama, o kojima je primjerice razmišljao M. Machovec i u kojima je taj češki filozof uviđao najpogodnije tlo za religiju.⁶⁶

Škvorc je zamijetio i poimanje smrti u L. Kolakowskoga, koji ovu najvjerniju čovjekovu pratilju stavlja u mnogo širi kontekst od ostalih: „L. Kolakowski piše (dok je još bio pravovjerni marksist) da je za fenomen smrti bitno gledati ga u cjelini marksističke doktrine. No još više – budući da smrt hvata za gušu i sili na razmišljanje – potrebno je humanizirati pratilicu smrti, očajnu tjeskobu. To se ne može racionalno. Za tjeskobu treba neki drugi lijek. On sam ne zna odakle. Možda s pomoću kakve droge? Da nas u ništavilo prenese jednostavni san, zaborav, besvijest? Pitanje ostaje otvoreno.“⁶⁷

Škvorc nadalje spominje i A. Schaffa koji također uviđa svu problematičnost smrti te neuspješnost marksističkog nadilaženja u povijesti, u aktivitetu: „A. Schaff uočio je nešto drugo: za marksizam kao cjelovitu nauku o kretanju povijesti, smrt doista ne smije biti kočnica ili strašilo. Smrt se preskače životom. Napretkom. Preobrazbom svijeta. Ali za čovjeka – za osobu, smrt ostaje tajna. U tome je, veli, marksizam zatajio. (...) Ma što mi postigli socijalnom revolucijom, problemi boli, samoće, nade, smrti ostaju i nadalje. (Smrt je, ponavlja Schaff Sartreovu misao (koju je više puta kod nas opetovao B. Bošnjak), smrt je potpuni besmisao. Svu nam egzistenciju, sve napore, sav zanos postavlja u pitanje. Religije su željele riješiti tu tajnu. (...) I marksizam mora nešto učiniti da to pitanje ozbiljnije shvati i riješi. Sam Schaff ne daje nikakva rješenja.“⁶⁸

Kao onoga kojega je veoma zaokupljao problem smrti Škvorc spominje i marksista Michela Verreta, autora vjerojatno najpoznatijeg marksističkog djela o religiji *Les marxistes et la religion* (1966), iz kojega je kasnije zagrebački biskup uzeo neke zanimljive pasaje o shvaćanju religije, kojoj je kao mračnjaštvu Verret sučelio razum, znanost te svijest napretka. U tom je kontekstu svakako zanimljiva Škvorčeva interpretacija Verretova objašnjenja grijeha i zla: „Grieh tumači socijalnom genezom, promašajem unutar vrste. O grijehu nestaje svijesti čim poraste svijest o čovjekovim pravima i pravilnim obvezama. Zlo

66 Usp. VN, 434.

67 VN, 516.

68 VN, 516-517.

je uvijek *crux philosophorum* – najteža i neprotumačiva pojava. Autor se zalaže za ovostrano tumačenje i za humanizaciju zla. Što bude više radosti u dobru. To će manje biti prijetnje od zla... Ljubav se svodi u granice ovozemnih odnosa, simpatije, pomoći, seksa, zajedničarstva. Ponajprije treba suzbiti mržnju i nasilje, pa će ideja i čin ljubavi lako niknuti.⁶⁹ Verretovo pak shvaćanje smrti predstavlja pravu hrabrost, prometejstvo, koje ipak, po Škvorcu, kod „neostvarenih praksom“, ostavlja upitnik na ustima: „I za Verreta smrt je samo unutarnji proces generičkog tipa, koji pogađa pojedinca, ali ne i vrstu. ‘Mene’ nestaje, ‘mi’ ostajemo. Ukoliko sam i sam na sretan način prakse i djelovanja prešao u sudbinu drugih, izvršio sam poslanje, ostvario sam sebe koliko je to u smrtnosti moguće, i otišao smiren, da bi drugi nastavili. Odgovori, jasno, nisu ni dovoljno promišljeni, ni dovoljno široki (osobito slabo prolaze oni maleni, slabi, nedorasli, odbačeni...), niti su dovoljno duboki kako bi čovjeka u posljednjem pitanju shvatili i utješili. Ili ga bar o nečemu neumitno osvjedočili.“⁷⁰ Škvorc je na još jednom mjestu parafrazirao na svoj način Verretove misli o smrti kao i pokušaj njezina osmišljavanja „srećom što vrsta živi“: „Verret kaže (...) da je sve za čovjeka na zemlji: prije svega u akciji, koja daje osjećaj većega, boljega, sretnijega. Komunist se ne miri sa smrću. Bori se protiv nje. Ali je nadvladava isključivo zajedničkom sviješću i vjerom u bolji zajednički svijet. Od smrti ne očekuje ništa. Niti je želi. Niti je prezire. Za srce pojedinca ona je uvijek strahovito okrutna. No potrebno je uza sve to prihvatiti je, usvojiti je, humanizirati je. Samo život, život za druge, za bolji život drugih, može opravdati užas smrti. Smrt je sve ljudskija ukoliko smo Bogu oduzeli atribute koji nama pripadaju. I svoj život obogatili onim što smo prije njemu davali. Prostranstva života suzbijaju carstvo smrti.“⁷¹ Škvorc je tom osobitom interpretacijom marksističkog altruizma zasigurno upozorio i na njegovu neodrživost.

Škvorc je nadalje prikladno mjesto rezervirao i za francuskoga marksista Rogera Garaudyja kojemu je za njegova života bilo stalo do dijaloga s kršćanskim svjetonazorom te ga je i vodio s isusovcem Kauerom, a što je ovaj uobličio u svojem djelu *Marksisti i kršćani – licem u lice*.⁷² Vjerojatno je taj naslov sugerirao i naslov knjige u kojoj je 1969. bila tiskana rasprava „Škvorc-Bošnjak“, a koja se, kao što ćemo to malo niže vidjeti, zbila godine 1967. Za Škvorca je Garaudy ipak mislilac koji razmišlja o čovjekovim posljednjim pitanjima, o graničnim situacijama

69 VN, 439.

70 VN, 439.

71 VN, 515.

72 Usp. VN, 556.

koje su inače pogodno tlo za religiju.⁷³ Škvorc kod Garaudyja zamjećuje mogućnost čovjekova iskoraka, transcendencije, ali ona nije neki siguran i određen intencionalni termin, već naprotiv neodređena i neograničena vremenska otvorenost. „Za Garaudyja transcendencija je otvorenost prema neizmjernom budućemu.“⁷⁴ Takva transcendencija ne obećaje ispunjenost, nego podržava nezadovoljstvo. Čini se da Garaudy, po Škvorčevoj interpretaciji, na području morala stoji na Sartreovu tragu kad odbija svaku moralnu heteronomiju: „Kad bismo htjeli, kaže, Garaudy, čovjeku nametnuti neki nadnaravni karakter, izvor i ušće, onda bismo sigurno nešto oduzeli njegovoj odgovornosti.“⁷⁵ Škvorc s pravom pridaje Garaudyjevu shvaćanju budućnosti kao progzistentne kategorije posve temporalno značenje: „Borba za čovjeka – bez Boga?! To je smisao novoga nazora na svijet i čovjeka. Nije to antiteizam, ni ateizam iz borbe sa skolastikom. Nastupa metaateističko, poateističko vrijeme. Toliko smo zauzeti za čovjeka da se Boga više ne sjećamo. Ostvarenje totalnoga čovjeka, reče Garaudy, cilj je pravoga marksizma.“⁷⁶ U ovakvoj Garaudyjevoj perspektivi smrt ima sasvim zanimljivo značenje koje Škvorc ovako sažima: „Bez smrti čovjek bi bio nesnosan individualist. Nikakve brige ne bi posvećivao drugima. Ovako ga smrt opominje da će izgubiti sve osim onoga što daruje i preda drugima. Smrt čovjeka vuče prema općenitomu, prema trajnomu, prema besmrtnomu, ne u pojedinom čovjeku, nego u cjelini čovječanstva. Besmrtnost je svojstvo života ne poslije smrti, nego sada – prije smrti.“⁷⁷ Mora se priznati da je takvo, premda posve naravno shvaćanje progzistentnog povijesnog djelovanja, pa i same smrti kao brane čovjekovim individualističkim i egoističkim nagnućima, izazivalo simpatije u suvremenika, a marksizmu, kompromitiranom sovjetskom brutalnom praksom, pribavljalo značenje humanizma.

Sudeći po broju navođenja neomarksist Ernst Bloch bio je Škvorčeva značajna referencija. Tog „revizionista“ svrstava među filozofe koji su nastojali dati odgovore na pitanje o smislu čovjeka⁷⁸ i čija je misao čak imala utjecaja na teologe⁷⁹. Naravno da je Škvorc u Blochovoj utopijskoj svijesti prepoznao izazov i novinu koju je taj filozof svojedobno zaista i imao. Svojim glasovitim djelom *Das Prinzip Hoffnung*, napominje Škvorc, otvorio je Bloch pitanje budućnosti kao ideala, a

73 Usp. VN, 434.

74 VN, 359.

75 VN 461.

76 VN 547.

77 VN 516.

78 VN, 479.

79 VN, 327.

što je neka vrsta transcendencije koja bi bila kadra riješiti sve čovjekove probleme, nepravdu i zlo u svijetu, pače i samu smrt⁸⁰. Kao što je naime poznato, Bloch je za razliku od ekonomske otuđenosti koju je čovjeku pripisao Marx, uočio da se čovjekovo otuđenje zapravo nalazi u čovjekovoj neispunjenosti, nedovršenosti, i to na svim područjima, pa je stoga sav protegnut prema ispunjenju, prema budućnosti, prema mogućemu, koje shvaća kao ono „još-ne“. Na toj je crti stoga „nada“ duša Blochove antropologije. Njegova „transcendencija“ je doduše otvorenost prema neizmjerljivo budućemu – kao i kod Garaudyja, no budući da „terminus ad quem“ te otvorenosti nije osoba u svojoj suverenoj apsolutnosti, dakle Bog, onda ipak takva transcendencija u svojem krajnjem ishodu ne može čovjeka lišiti beznadnosti.⁸¹ Osim toga, Škvorc je zapazio da se Bloch, za razliku od ostalih marksista, smrću bavio relativno puno⁸² te da se s njom, baš kao i Verret, veoma hrabro suočio u spomenutom djelu.⁸³

1.5. Škvorc o hrvatskim praksisovcima

Zanimljivo je da Škvorc u svojem opširnom djelu *Vjera i nevjera* vrlo rijetko spominje hrvatske praksisovce. Danilo Pejović spomenut je tek na dva mjesta, prvi put u kontekstu ateističkog i materijalističkog francuskog enciklopedista, inače uz Voltaira najplodnijeg prosvjetiteljskog pisca, H. D. von Holbacha (1723.-1789.), čijom se egzistencijalističkom analizom čovjeka Škvorc poslužio⁸⁴. Drugi put će to biti dvije stranice dalje kad Škvorc zamjećuje da je Pejović kod Helvetiusa zamijetio samoljublje i korisnost.⁸⁵ U poglavlju „Marksizam – najveća praksa nevjere u povijesti“ Škvorc spominje djelo *Historija marksizma* Predraga Vranickoga⁸⁶, ali i njegovo tumačenje zakonitosti povijesnog kretanja, koje nastaje na temelju klasnoga antagonizma, i koji se naravno po marksističkom shvaćanju može izmiriti revolucijom kao jedinim učinkovitim sredstvom.⁸⁷ Zanimljivo je da je Škvorc u djelu *Vjera i nevjera* Branka Bošnjaka spomenuo tek dvaput, i to kao onoga koji poput još nekih marksističkih filozofa ipak razmišlja o graničnim situacijama, a što nije bio slučaj, kako je to bilo već spomenuto, kod njegova idejnog

---

80 Usp. VN, 215.

81 Usp. VN, 359.

82 Usp. VN, 508.

83 Usp. VN, 439.

84 Usp. VN, 388-389.

85 Usp. VN, 391.

86 Usp. VN, 438.

87 Usp. VN, 434.

vođe Karla Marxa⁸⁸. Škvorc ističe da je Bošnjak, poput A. Schaffa na Sartreovu tragu, češće isticao da je smrt potpuni besmisao.⁸⁹ Škvorc u djelu *Vjera i nevjera* uopće ne spominje ni Gaju Petrovića, ni Milana Kangrgu, ni Predraga Vranickog, ni Danka Grića, ni Danila Pejovića, ni Vanju Sutlića, a ni sociologe Rudija Supeka i Ivana Kuvačića, koji su također pripadali hrvatskom praksisovskom krugu. Razlog tomu je što se nitko od spomenutih, osim Branka Bošnjaka s kojim će Škvorc ući u dijalog, nije temeljitije bavio religijskom problematikom, pa ih ni sam Škvorc nije spominjao.⁹⁰

2. Povijesna rasprava Škvorc - Bošnjak

Krajem šezdesetih godina prošloga stoljeća u mnogim zemljama tadašnjega socijalističkog društvenog uređenja započele su se zbivati promjene izazvane raznim „nužnostima“. Tešku privrednu situaciju pokušavalo se spašavati neuspješnim reformama, koje ipak na posljetku nisu mogle spriječiti ekonomski slom. No, taj je sustav počeo pucati i po idejnim šavovima. Kao što je već dobro poznato, ideje se šire unatoč svim barijerama i „željeznim zavjesama“ – dapače, one baš zbog fizičkih barijera postaju učinkovitije! Marksistički mislioci koji su smatrani jamcima sustava započeli su govoriti o socijalizmu s ljudskim licem, o socijalizmu po mjeri čovjeka. Ta ipak su dolazili glasovi iz socijalističkoga raja, tj. Sovjetskoga Saveza koji su zgražali „socijalističku“ javnost. I sam je Bošnjak izjavio: „Staljinizam će ostati primjer deformacije mnogih socijalističkih principa.“⁹¹

U takvim je povijesnim okolnostima u nas na Filozofskom fakultetu Zagrebačkoga sveučilišta nastala glasovita grupa filozofa pod naslovom „Praxis“.⁹² Njoj je pripadao i profesor Branko Bošnjak. On je godine 1966. objavio veoma opširno djelo pod naslovom *Filozofija i kršćanstvo*⁹³. Povodom toga na tribini „5 minuta poslije osam“, a u sklopu nastavka ciklusa predavanja i razgovara o religiji, upriličena je javna rasprava između autora knjige i Mije Škvorca. Trosatna se diskusija održala 28. ožujka 1967. u Studentskom domu u Zagrebu čak pred

88 Usp. VN, 434.

89 Usp. VN, 516-517.

90 Usp. KUKOČ, „Od kritike religije do dijaloga“, 955; usp. KUKOČ, „Temelji hrvatske filozofije prakse“, 407-432.

91 Branko BOŠNJAK – Mijo ŠKVORC, *Marksist i kršćanin*, Zagreb, 1969., 15. (Djelo se dalje citira kraticom: B. BOŠNJAK – M. ŠKVORC)

92 Za veoma dobar pregled usporedi, Julius OSWALD, *Filozofija prakse u Hrvatskoj*, Zagreb, 2006.; KUKOČ, „Temelji hrvatske filozofije prakse“, 407-432.

93 Usp. Branko BOŠNJAK, *Filozofija i kršćanstvo*, Zagreb, 1966.

2.500 slušatelja, od kojih su većina bili studenti.

Voditelj tribine Željko Falout u uvodnoj je riječi među ostalim istaknuo i sljedeće: „Ovakvi dijalozi između katolika i marksista vode se već danas u čitavom svijetu bez strasti s naučnim a ne političkim argumentima. Oni svugdje uspijevaju i stvaraju nove razumnije i plemenitije odnose na bazi uzajamnog poštovanja i razumijevanja. Ne vidimo razloga zašto se i kod nas ne bi moglo tako nešto stvoriti za svačiju korist.“⁹⁴ Voditelj je ovdje zasigurno aludirao na pokušaje dijaloga na koje smo mi u tekstu već uputili. Iz transkripta se može zaključiti da ozračje u dvorani nije bilo navijačko, ali da je Škvorc imao golemu simpatiju slušateljstva. U svakom slučaju, autori su prije tiskanja knjižice njihove diskusije u zajedničkoj napomeni izjavili: „Dijalog je vođen u uvjerenju da se različita mišljenja najbolje rješavaju i brane u otvorenoj izmjeni misli.“⁹⁵

2.1. Tijek rasprave i njezina problematika

Najprije je Škvorc iznio cjelokupni sadržaj Bošnjakova djela po poglavljima. Sam je autor od istoga te večeri odustao jer je želio da se samom dijalogu dadne više vremena. No ipak, u knjižici je zbog širine čitalačke publike, a što je od neprocjenjive važnosti za povijesno svjedočanstvo, tiskan i Bošnjakov *résumé* te stavljen ispred Škvorčeva pregleda sugovornikova djela.

2.2. Bošnjakov sažetak vlastitoga djela

Na pozadini samoga podnaslova djela koji glasi: „Racionalna kritika iracionalnog shvaćanja“ odmah postaje razvidnim i čitav tijek diskusije, a ne samo prvoga poglavlja njegove knjige. Za Bošnjaka je filozofija „razložno i kritičko mišljenje, tj. kao mišljenje iz mišljenja“⁹⁶, koje Boga uzima samo kao pretpostavku, koja međutim ne može opstati pred logičkim mišljenjem. To konkretno u antropološkoj problematici za Bošnjaka znači sljedeće: „Prema teološkom shvaćanju čovjeka je stvorio Bog i on je zato tu da spozna Boga da bi postigao svoje spasenje. Kritička filozofija ne može se zadovoljiti ni jednim ni drugim rješenjem, jer su to samo pretpostavke, koje se ničim ne dokazuju, već se u njih može samo vjerovati, a vjerovanje je nada da će se jednom

---

⁹⁴ B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 8.

⁹⁵ B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 5.

⁹⁶ B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 9.

dogoditi ono u što se vjeruje.“⁹⁷

Na toj se liniji potom na temelju „kritičkog pristupa“ tekstovima Novoga zavjeta kršćanstvo proglašava posvjetovnjačenim židovskim mesijanizmom, koje je također preuzelo neke sastavnice grčkog misticizma te gnoze, a postoje i utjecaji ideja iz Kumranskih tekstova.⁹⁸ Nadalje, iznoseći sukus svojega trećeg poglavlja profesor Bošnjak sve istine kršćanske dogmatike proglašava „filozofski“ neodrživima, a samoga Isusa nepovijesnom osobom odnosno kršćanskom legendom.⁹⁹ U narednom je poglavlju riječ o kršćanstvu viđenom optikom nekih filozofa suvremene misli, potom u petom poglavlju o dijalektičnoj teologiji i Bultmannovoj demitologizaciji. Posljednje, tj. šesto poglavlje donosi, među ostalim, kritiku religije marksističkih autora, poglavito Marxa i Engelsa, ali i Lenjina, Plehanova, Mehringa i Lafarguea.

Autor, zaključujući svoje predstavljanje, navodi vlastito mišljenje glede religije u ondašnjem povijesnom trenutku: „Socijalizam kao ireligioznost je jedini konzekventni put u očovječenju čovjeka, društva i povijesti. (...) Marksistički humanizam isključuje svaku religiju jer je cjelovit humanizam. U odnosu na taj princip religija je odumrla. No u stvarnosti religija se može zadržati i poslije socijalne revolucije društva. Iluzija je ako se misli da će jednoga dana religija sama po sebi odumrijeti. Pretpostavka za odumiranje religije je totalni racionalni odnos prema bitku. A takav se odnos postiže razvojem mišljenja, svijesti i prakse.“¹⁰⁰ Nadovezujući se na Heraklitov 50. fragment, tj. na nužnost da se mora oslušivati logos te reći da je *Sve jedno*, Bošnjak zapravo proglašava onoga koji neće, tj. ne želi slušati taj govor duhovnim siromaškom, tj. onim kojemu logos ne može pomoći: „A to neće u religiji zasniva se: 1) na strahu od smrti i 2) na želji za vječnošću. *Dok ta dva načina egzistencijalnog odnosa budu postojala, postojat će i religija bez obzira na moduse i sisteme u kojima se živi.*“¹⁰¹ S tom feuerbachovsko-nietzscheovskom tezom o porijeklu religije završava Bošnjak svoje izlaganje. Sa smrću kao prirodnom nužnošću valja se naprosto pomiriti te svoju jednodržnost oblikovati iz samoga sebe, tj. svojom slobodom. Ovako Bošnjak: „Tu prirodnu nužnost čovjek ne mijenja nikakvom svojom nadom i željom. Stoga je svaka iluzija o tome nehumana. Čovjek je toliko čovjek koliko sebe shvati kao biće bitka, tj. kao samostalnog nosioca i stvaraoca svoje egzistencije. To može po-

97 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 11.

98 Usp. B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 12.

99 Usp. B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 13.

100 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 16-17.

101 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 19.

stići samo 'neustrašivom mudršču' (Demokrit), tj. svojim logosom kao jedinim svjetlom svoga postojanja."¹⁰²

2.3. Škvorčevu viđenje Bošnjakova djela

Potom je s primjetnom dozom „captatio benevolentiae“ Škvorc započeo svoj osvrt na Bošnjakovo djelo. Ove dobrohotnosti općenito neće nedostajati u cjelokupnom Škvorčevu nastupu, i to unatoč svim neslaganjima s autorom. I takvo djelo, naime, može potaknuti kršćane da još dublje promisle i domisle svoju vjeru kao nazor na svijet. Škvorc dakle vidi Bošnjakovo djelo kao elipsu čija misao „kruži oko dva osnovna svoja epicentra; oko religije uopće i kršćanstva napose.“¹⁰³ Na osobit mu je način zapela za oko činjenica što autor u trećem poglavlju svojega djela kršćanstvo proglašava iluzijom, a samoga Krista ne-povijesnom osobom.¹⁰⁴ Ne želeći očito tezu pobiti klasičnim sigurnim povijesnim izvorima, pa i rezultatima koji su se iskristalizirali nakon glasovitog „Leben-Jesu Forschung“, Škvorc – premda iskazuje nedoumicu i negodovanje – ipak napominje, da bi tu stvar valjalo izuzeti iz kompetencije filozofa te je prepustiti u ruke bibličarima i povjesničarima.¹⁰⁵

U nastavku se Škvorc usprotivio i samome podnaslovu knjige koji glasi: „Filozofija i kršćanstvo“ koji, po njegovu mišljenju, sugerira antagonizam filozofije i kršćanstva. Škvorc naprotiv predlaže podnaslov „Kršćanstvo i filozofija“, koji daje za pravo povijesnoj činjenici o suzvučju filozofije i kršćanstva, tome da je kršćanstvo razne filozofije usvajalo, kroz njih se izricalo, a da jedino ne može biti u zajedništvu s krajnjim idealizmom i krajnjim materijalizmom.¹⁰⁶ Kasniji zagrebački biskup potom se zaustavio na prvom poglavlju u kojemu je Bošnjak iznio vlastito viđenje filozofije te njezinu primjenu na religijski fenomen. Bošnjakove pretpostavke imaju, po Škvorcu, konsekvenciju da „svako razložno mišljenje, idući svojom strogom misaonom logikom, mora otpariti religioznu iluziju na groblje ostalih povijesnih iluzija.“¹⁰⁷

Škvorc se u daljem izlaganju protivi Bošnjakovu guranju čovjekove religioznosti na područje teologije, a što, naravno, znači izvan znanstvene, filozofske diskusije. On kao skolastik insistira na tome da

¹⁰² B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 10.

¹⁰³ B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 21.

¹⁰⁴ Usp. BOŠNJAK, *Filozofija i kršćanstvo*, 192.

¹⁰⁵ Usp. B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 27.

¹⁰⁶ Usp. B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 22.

¹⁰⁷ Usp. B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 22.

je religioznost čovjekov „*proprium*“, vlastitost, pa kao takva spada u filozofiju: „Religioznost kao fenomen, kao pojavnost, kao sadržaj pripada filozofiji, ne teologiji. Ima korijen u čovjekovoj imanenciji i olako se uzvija iz čovjeka kao čovjeka u svijet numinozno božanskoga, kako mi to kažemo.“¹⁰⁸ Uzimajući u obzir Bošnjakove teoretske pretpostavke, Škvorc ustvrđuje da se on zapravo želi obračunati s kršćanstvom kao protivnom filozofskom konstrukcijom, a što pak s kršćanskoga staništa potpuno promašuje stvar jer kršćanstvo to zapravo nije: „Pada time što mi kršćanstvo ne gledamo kao ideologiju koja se brani, nego svatko od nas, ako je istinski kršćanin, gleda pojavu i doživljaj kršćanstva kao egzistencijalnu činjenicu, kao događaj, kao susret s Kristom koji se u dubinama života proživljava. Mi to znamo iz povijesne perspektive i sadašnjeg stanja, a to je nešto, vidite, sasvim drugo.“¹⁰⁹

I napokon, Škvorc se zaustavlja na Bošnjakovoj antropološkoj tematici – kao što je inače „*ex aliunde*“ poznato, njemu dragoj temi. Valja odmah na početku istaknuti da je poimanje čovjeka točka njihova slaganja, ali i nužnoga razilaženja! Škvorc Bošnjakovim tekstom pokazuje da on zapravo sugerira čovjeku da svoj smisao potraži u krilu prirode i u samome sebi, daleko od svake iluzije, poglavito naravno religije: „Čovjek mora imati hrabrosti da sagleda svoju bit i svoje mjesto u prirodi. Kad otkloni religiju i Boga kao iluziju o vječnosti, onda čovjeku preostaje samo realno tlo na kojemu jedino može živjeti.“¹¹⁰ Bošnjak ocrtava čovjeka kao apsolutno tragično biće. Ova tragičnost izražava kao rezultat svjesnosti o njegovu početku i svršetku. I Škvorc citira Bošnjaka: „Vraćanjem u ‘Šta’, čovjek u odnosu na svoj raniji sadržaj postaje ništa. Čovjek je u prirodi osuđen na tragediju. Najveće je i ujedno najteže, najbolje je najbolnije, a najsmislenije – najbesmislenije. Izgrađeni put se ruši, postignuti cilj ukida se, želja postaje bespredmetna a sav životni dinamizam potpuna statičnost.“¹¹¹ Škvorc zamjećuje da Bošnjak ipak insistira „da se takav život na toj liniji jednoznačnici, na tom putu u mrak i bezizlaznost ipak isplati.“¹¹² Škvorc nastavlja sasvim nedvosmisleno: „Mislim da je ovo najhrabriji, možda je to i najslabiji dio knjige.“¹¹³

Takvu sartreovskom i heideggerovskom poimanju čovjeka Škvorc na dijalektičan način, koji će kasnije omogućiti dijalog, su-

108 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 22.

109 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 23.

110 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 24.

111 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 24.

112 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 24.

113 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 24-25.

protstavlja teističku sliku čovjeka koji „mora imati svoj smisao i opravdanje.“¹¹⁴ Škvorčeve se misli o smislenosti i napokon o vječnosti čovjeka kreću od doživljaja sebesvijesti, gospodarenja samim sobom i svojim činima, od doživljaja čovjeka koji je u sebi srce, koje želi voljeti i biti voljeno, i biti vječno.¹¹⁵ To su inače polazišta koja, kao što je poznato, koristi suvremena neoskolastička antropologija u svojem metodološkom postupku upućivanja na čovjekovu duhovnost. U skladu sa svojom skolastičkom metodom Škvorc će svoju tezu o smislenosti i vječnosti potkrijepiti pjesničkim slutnjama D. Cesarića¹¹⁶, kao i onima Zaratustre, kojemu Nietzsche u usta stavlja dah težnje za blaženošću (beatitudo)¹¹⁷. Tu se nalaze slutnje da život ima smisla, unatoč svemu onomu zbog čega se nerijetko i zdvaja. I Škvorc na Pascalovu tragu zaključuje da se čovjek neizmjereno nadilazi razumom, voljom i srcem.¹¹⁸

Zanimljivo je da je Škvorc upotrijebio još jedan „Antsatz“ ne bi li upozorio na čovjekovu smislenost i besmrtnost. Riječ je o polazištu iz tzv. filozofije vrijednosti (Wertphilosophie), kojom se između dva rata na Zagrebačkom sveučilištu bavio Bošnjakov profesor Vladimir Filipović, i koji je ranih pedesetih godina idejno usmjerio mlade profesore na Filozofskom fakultetu.¹¹⁹ Spomenuto polazište doduše u neoskolastika nije bilo na nekoj većoj cijeni, ali ga je Škvorc poznao. Zašto bi svijet vrijednosti trebao biti polazišna točka? „Taj svijet je prozor u

---

114 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 26.

115 Usp. B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 27.

116 U suton, kada prve zvijezde
I prve gradske lampe sinu,
Kad ljubavnik o dragoj sanja,
A pijanica o svom vinu -

Ja tiho hodam pored kuća
U kojima se svjetla pale;
Sva zla, i nevolje, i sumnje
Najednom budu posve male.

I smiješim se u meki suton,
Od zapaljenih zvijezda svečan,
I osjetim dubinu svega,
I da je život vječan - vječan.

117 „Vi, viši ljudi naučite napokon to, užitak hoće vječnost. Užitak hoće vječnost svih stvari duboko, duboko u vječnost da traje.“

118 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 28.

119 Vladimir Filipović je, naime, svojim pedagoškim radom usmjerio prvu generaciju akademski školovanih marksista upućujući ih na klasični njemački idealizam odnosno na „mladoga Marxa“, kao i na Martina Heideggera. Usp. Franjo ZENKO, *Novija hrvatska filozofija*, Zagreb, 1995., 467.

sve veći, u sve bolji, u sve poželjniji svijet. Bez toga svijeta vrijednosti što ga je klasična filozofija oduvijek zvala 'svijetom dobra, sreće i blaženstva', nitko se ne rađa, ne raste, ne odgaja, ne radi, ne žrtvuje se, ne zanima ni za što, ne pobjeđuje i, rekli bismo, ne spoznaje se."¹²⁰ I dalje posve fenomenološki nastavlja Škvorc: „Kad razmišljamo o tome kako da uredimo život, htjeli bismo da bude vrijedan beskrajno, i da sve vrijedno ostane za vječnost. Time čovjek sebe nadređuje bitku, kaže i naš autor. Ako naime čovjek sam sebe kao vječnost može dogledati, onda je on veći od svega drugog bitka. Barem ga ja tako shvaćam."¹²¹ Škvorc insistira na govoru o vrijednostima dovodeći ga „ad absurdum“ te zaključuje: „Ako, naime, i same vrijednosti ništa ne vrijede, ako i one same sebe dokidaju time što se čovjek dokida, onda mi sebe pitamo: 'A što već nije dokinuto?'“¹²²

Imajući pred očima uobičajenu skalnu vrijednosti od kojih svaka na svoj način usavršuje čovjekovu narav, Bošnjakov sugovornik upućuje i na religiju kao vrijednost: „A mi kažemo mirno da je religija, povjerenje u sveobuhvatno i cjelovito sveto, povjerenje i susret s numinoznim i svemogućim, za nas najveća vrijednost, jer nam ona opravdava sve druge. Baca na njih sjaj i smisao. Svijet nekako magnetizira, osmišljava, privlači, ovjekovječuje. I tu se mi, štujući iskreno sav napor našega autora, od njega moramo razići gotovo bih rekao – žalosni. I tvrdimo da smo putem vrijednosti nužno došli do nadvrijednosti i da smo životu omeđenom trajanjem dali odbljesak vječnoga.“¹²³

Na svršetku Škvorc i daje opravdanje svojem aksiološkom polazištu kao odskočnoj dasci u svijet vječnosti. A taj se pak dobrano razlikuje od dotadašnjih skolastičkih odnosno neoskolastičkih kozmoloških, antropoloških ili historijskih polazišta te pokazuje i određeni afinitet s marksističkim polazištima: „No mi smo radi današnje ljudske zauzetosti, pravca i stvarne orijentacije željeli pokazati da nas zapravo najviše svijet vrijednosti, što ih toliko naglašava i kršćanska i nekršćanska filozofija, na primjer marksizam, vodi u krilo samoga božanstva.“¹²⁴ Gdje je pak to Škvorc vidio kariku u marksizmu na koju se on mogao nadovezati svojom aksiologijom? Marx je, po njegovu mišljenju, također branio ljudske vrednote nastojeći ga osloboditi svih njegovih otuđenja, tj. stavljajući ga nasuprot istinskim vrijednostima politike, ekonomije, društva, filozofije, dok se naravno s religijskim otuđenjem

¹²⁰ B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 29.

¹²¹ B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 31.

¹²² B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 33.

¹²³ B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 33.

¹²⁴ B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 34.

koje počiva na feuerbachovskom shvaćanju religije, nije mogao složiti. „I prema tome je Marx kao i kršćanin htio čovjeku stvarno staviti pred njegov životni dohled taj veliki svijet vrijednosti, za koje se ja, kao teistički mislilac uvijek zalažem i koje sam htio istaknuti uz ovu, inače veliku knjigu s mnogim drugim problemima.“¹²⁵

Ovim aksiološkim pristupom Škvorc je, uz pljesak publike, završio izlaganje svojega viđenja Bošnjakova djela *Filozofija i kršćanstvo*.

2.4. Neki problemi rasprave

Branko Bošnjak je u nastavku susreta, koji se nastavio kao dijalog, priznao validnima neke Škvorčeve primjedbe, primjerice onu da bi – po njegovim riječima – o nekim dijelovima knjige imali što reći i teolozi. Povjesničare i bibličare nije spominjao, premda bi oni imali najviše zamjedbi na njegove teze!

Pozornom je čitatelju nemoguće ne zamijetiti da su se sugovornici kretali na različitim razinama: Škvorc je čovjek obdaren vjerom kao događajem susreta, dok Bošnjak toga dara jednostavno nema! Zbog toga se on kreće u dilemama koje pronalazi u raznim biblijskim događajima (prvi grijeh, jabuka, logos ...), a koje želi protumačiti, uskladiti s „logikom“ i s nekim povijesno-filozofskim školama i interpretacijama. Kršćanski bi vjernik odmah zamijetio da Bošnjak zapravo te tekstove uopće ne razumije, da ga oni egzistencijalno ne pogađaju, da se on nikada nije kroz njih interpretirao. Sasvim je razvidno da Isus za Bošnjaka nije bio nikakva povijesna osoba. Zbog toga je i samo uskrsnuće pokušao protumačiti nekim mitološkim obrascima koji se zapravo ne mogu nikako dovesti u svezu s Isusovim uskrsnućem.¹²⁶ Na jednome mjestu i sam Bošnjak to priznaje: „Mi ne možemo Aristotelovom logikom tumačiti ili osigurati potpuni pristup ovim tekstovima. Zbog čega? Zbog toga što se logika ovih tekstova čita iz njih samih.“¹²⁷

Smijemo reći da se dijalog sugovornika te večeri zapravo kretao u augustinovskom duhu: „Deum et animam“.¹²⁸

Odmah je Bošnjak postavio Škvorcu pitanje o Bogu, ili kako je on to nazvao: „o pojmu Boga“. Za egzistenciju Boga Škvorc je uputio na razna polazišta, koja su za njega „vestigia Dei“. Tako spominje „quinque viae“, Bergsonovo mistično iskustvo, Blondelov akcionizam, newmanovski put iz savjesti te eudaimonistički put i naposljetku zaključuje:

¹²⁵ B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 35-36.

¹²⁶ Usp. B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 106-108.

¹²⁷ B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 53.

¹²⁸ Usp. A. AUGUSTINUS, *Soliloquia*, I., 2,7.

„I ti kao razni putovi, kažemo, napokon konvergentno dovode ne do ‘nečega’ nego do ‘nekoga’, jer svi ti putovi jasno oslikavaju na sebi utjecaj jedne beskrajne ideje neizmjerne misli.“¹²⁹ Dok je Božja egzistencija po Škvorcu „quoad nos“ neupitna, tako naprotiv nije s njegovom biti (*essentia eius*). Sve čovjekove načine govora o njegovoj biti – kasnije će biti riječi i o skolastičkoj terminologiji s tim u svezi – Škvorc ipak proglašava „mucanjem“. No, zato se dogodila objava: „On je sam onda rekao: ‘Evo, ja vam se javljam’. Ja sam trojedino, prepuno, presveto, svemoguće biće koje imade jednu neizmjernu koncepciju sa svijetom i sa svakim čovjekom i ja vam to ovako i ovako objavljujem’. I to nam je objavio. I to znamo. Mi kršćani to prihvaćamo.“¹³⁰

Na jednome se mjestu Bošnjak zapitao što bi to odgovaralo pojmu Boga: „Moja se teza svodi na to da je to prazan pojam gledajući logički. Jer ja ne mogu ništa preuzetno pokazati na što se pojam odnosi.“¹³¹ Na to se vrlo vješto nadovezao Škvorc ističući da je zaista sasvim nemoguće „pokazati“ na Boga jer on nije ni objekt vizualnoga opažaja, ali da mi ljudi – i s onu stranu religijske opredijeljenosti – ipak taj pojam posjedujemo te se njime suvislo služimo u međusobnom razumijevanju: „A to je da je Bog nešto više od čovjeka, svijeta i povijesti.“¹³²

U nastavku dijaloga uslijedio je jedan „intermezzo“ o principi-jelnoj spoznatljivosti svega što jest, koji je inaugurirao Škvorc te opetovano na njemu insistirao, držao ga dapače krucijalnim za čitav njihov susret, a nije to našao izloženo u Bošnjakovoj knjizi: „Mene zanima odakle ta smisaonost, smisenost, misaonost, ta shvatljivost svijeta.“¹³³ I malo dalje: „Bitno je to: zašto mi možemo shvatiti svijet. To je srce, to je temelj svega našega raspravljanja. (...) Moramo točno odrediti odnos stvarnosti i duha. A stvarnost mora u sebi imati razlog zašto može biti duhom pročitana.“¹³⁴ Bošnjak na ovo pitanje nije izravno odgovorio, nego je razgovor skrenuo na svrhovitost, pa i na „čemu čovjek“.

S obzirom na čovjekov „telos“ sugovornici su ostali na dijame-tralno suprotnim stanovištima. Za Bošnjaka postoji jedna zbilja u kojoj se razlikuju dvije veličine: jedna je priroda, a druga čovjek. Nasuprot Stagiraninu, Bošnjak prirodi odriče svaku svrhovitost jer nije svjesno biće: „Nema priroda cilj kao što je na primjer zemljotres u Skoplju.

129 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 68.

130 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 69.

131 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 78.

132 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 79.

133 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 86.

134 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 91.

Nema tu nikakvog cilja.¹³⁵ Na Škvorčev pokušaj osmišljavanja i osvjetljavanja toga događaja upozoravanjem na solidarnost i ljubav koja se tada nevjerojatno iskazala¹³⁶, Bošnjak se nerazumljivo nadovezao: „Ako prihvatimo svrhovitost u prirodi onda bi to značilo da je sve u prirodi puno duha i mišljenja.“¹³⁷ Svrhovitost je za Bošnjaka bitno „kategorija subjektiviteta“. Njegov odgovor na pitanje „čemu“ odnosno „za što“ čovjek, glasi: „ni za što“. „Dakle – čovjek je nizašto u kozmosu.“¹³⁸ Škvorčević se nadovezati na to Bošnjakovo shvaćanje analizirajući ga te pokušavajući upozoriti na njegovu konačnu apsurdnost: „Jer, ako ja kažem da je nešto ni za što, onda sam ja nešto potpisao pod ‘ni za što’. Znači da je ‘ni za što’, važnije nego li ono ‘nešto’, jer ga nadvladava. I prema tome moram kazati da čovjek kao takav, jer je ni za što, nema u sebi uopće nikakvog razloga svoga opstanka, jer se svaki njegov tzv. razlog ništi néantise, što Francuzi kažu, ništi se, poništava se, to je saretrovski izraz, a ja bih rekao pomalo i saretrovska misao. Čovjek je stvarno „un projet inutile“. To je jedan beskoristan projekt. Mislim da ga i autor donekle tako shvaća, tek malo drugačije. (...) Znači da čovjek živi do onog ‘ni za što’ ipak ‘za nešto’. Živi za ovaj život do tog termina ‘ni za što’. Znači kod mene je opravdanje da jesam to da jesam dok jesam, ali dalje, kad me više nema, onda više nema opravdanja za ovo što sam bio, zašto sam bio, dok sam bio.“¹³⁹

Bošnjak se nadovezao na Škvorčevu tumačenje koje je u sebi već sadržavalo i njegov odgovor. On će na gotovo subliman, ali posve humanistički način upozoriti na svrhovitost čovjekove kronotopične egzistencije, ali upravo i isključivo samo kao takve. Ovako Bošnjak: „I ja kažem da je smisao taj da se razvija logos, da se razvija humanitet, da čovjek bude čovjeku čovjek. Ono što je rekao već Seneka, da je čovjek čovjeku – res sacra – sveta stvar, dakle nešto što je u mišljenju izraženo kao jedini mogući odnos egzistencije.“¹⁴⁰ Već su prije bile spo-

---

135 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 97.

136 Taj je događaj, a što podsjeća na Leibniza i njegovo opravdavanje potresa u Portugalu, pokušao „osmisлити“ Škvorčević: „Tada se silno vidjela, što se ne bi nikad vidjela, ljubav ljudi. Ja mislim da je ta potresna karitas svijeta bila upravo izvanredna (...) ... nego ja samo ovo kažem: ne može se niti jedan jedini događaj, ako se ide razmatrati od zadnjih konsekvencija, razmatrati, tako ostaviti da ne bi imao nekog tumačenja. Mi potpunog tumačenja nemamo ni za što. Niti svaki za se. Ali nekakvo tumačenje, mislim da se tu može...“ B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 97.

137 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 98.

138 Usp. B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 101.

139 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 99-100.

140 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 101.

menute dvije pretpostavke iz kojih je Bošnjak izveo takav zaključak: zbog prirode koja kao „*physis*“ ne posjeduje svijest pa ne može djelovati svršno te, potom, iz nemogućnosti prihvaćanja pretpostavke Božje egzistencije. S takvim je izvodima i Škvorc bio suglasan: „Ja potpuno potpisujem svaku ovu riječ. Savršeno. Držim da oni koji ne priznaju Boga, o čovjeku drukčije ne mogu govoriti. Njima je čovjek završetak sam sebe, po svome exodusu, po svom izlasku iz ovog našeg života. Dalje on opravdanja nema.“¹⁴¹

Takvo viđenje čovjeka koje se ne nada ni besmrtnosti ni uskrsnuću, u kojemu se čovjek kao sartreovski „*être-pour-soi*“ zauvijek slijeva u amorfni „*être-en-soi*“, jest, po Škvorc, tragično, a istom mu „*prkos*“ daje iskru koja tek trenutačno obasjava i osmišljava turobnu jednokratnost čovjeka. Ovako Škvorc: „I mislim da je to filozofija velike tragike, kako je vi zovete, doista, tragika za čovjeka, to je tragedija za čovjeka. Vi ipak kažete: postoji jedini izlaz, jedino sredstvo kojim je nadvladava. To nije besmrtni duh kao za kršćane, nego to je ‘*prkos*’ koji sve nadvlada, ‘*trotzdem*’, uz sve to, što je to tako, da čovjek nestaje, ipak će i raditi, i štovati druge, i biti human, i ljubiti. Makar vidi da je sve to skupa osuđeno na propast.“¹⁴² S takvim se Škvorčevim rezimeom Bošnjak u nastavku ovoga teksta potpuno složio, odobravajući ga čak u dva navrata! Bošnjak tragičnost čovjekova bića vidi u sigurnosti da je čovjek smrtan, ali to ne može promijeniti. Na Škvorčevu pak primjedbom da čovjek u sebi nosi klicu besmrtnosti, Bošnjak odgovara da to pripada području nade! No, Škvorc, sasvim u duhu skolastičkog poimanja čovjekove besmrtnosti, odgovara: „Ne nada, nego duh koji je u čovjeku besmrtna jezgra njegova bića. Nada je samo njegova ekspozicija, govor. Nada je njegov izražaj, kao što i ljubav i vjera ili slutnja.“¹⁴³

Neka nam na kraju bude dopuštena i jedna zamjedba. S današnjeg bismo motrišta mogli možda prigovoriti Škvorc što na Bošnjakovo proglašenje Isusa ne-povijesnom osobom nije odmah naveo klasične povijesne izvore („*poganske*“, *židovske* i *kršćanske*), koji potvrđuju Isusovu povijesnu neupitnost, kao i neke dragocjene uvide tzv. „*Leben-Jesu Forschung*“. To bi zacijelo samome kršćanstvu pridalo i „*pozitivnu*“ utemeljenost, ali i dodatno učvrstilo Škvorčevu poziciju sugovornika. No, nenavođenjem relevantnih povijesnih, tj. „*pozitivnih*“ izvora, Škvorc je zapravo ostao u daljnjoj diskusiji u kojoj se moglo još mnogo toga vrijednoga izreći. Neki bi manje fleksibilan sugovornik na Škvorčevu mjestu svojim insistiranjem čitav dijalog već u samom začetku

141 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 101-102.

142 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 105.

143 B. BOŠNJAK - M. ŠKVORC, 106.

ozbiljno doveo u pitanje. No, kasnije je Škvorc ipak iskoristio prigodu te prigovorio Bošnjaku zbog selektivnosti njegovih izvora.

Zaključak

Možemo si postaviti pitanje: Zašto je Škvorc tako puno prostora posvetio marksizmu? Smatram da se odgovor na to pitanje mora potražiti u kontekstu isusovačkoga shvaćanja poslanja. Valja, naime, proniknuti duh svakoga vremena kako bi se njegovim ljudima moglo olakšati posredovanje bezrezervne Božje naklonosti, koja dolazi kao ponuda, kao dar. Marksizam je, kao što smo to vidjeli, za Škvorca bio najveća praksa nevjere u povijesti, a što je protuslovalo tradicionalnom shvaćanju religioznosti kao čovjekove vlastitosti, tj. da je religioznost dana s čovjekovom naravi kao takvom.¹⁴⁴ Trebalo je dakle zapravo rasvijetliti fenomen nevjere odnosno ateizma, koji je vladao ne samo na teoretski način tako velikim svjetskim prostorima nego je postao i življena praksa ljudi marksističkoga podneblja, a čije se posljedice još i danas osjećaju – pa i u nas. Na jednom je mjesto zato Škvorc progovorio o suvremenom čovjeku koji naprosto živi u bezboštvu: „Često – u golemim predjelima svijeta – plovi samo strujom ateizma. U bezboštvu se rađa, živi, umire.“¹⁴⁵ U nastavku je istoga članka autor lapidarno popratio saborski dokument „Gaudium et spes“, i to u onom dijelu koji govori o ateizmu, a u tom će komentaru čitatelj prepoznati sve ateističke sustave suvremene filozofije, pa i onaj marksistički.¹⁴⁶ Škvorc je pokušavao upozoriti, i to ne samo u djelu *Vjera i nevjera* nego i na drugim mjestima, na neodrživost marksističkog, odnosno općenito ateističkog svjetonazora u osmišljavanju čovjekova života.¹⁴⁷ A kršćanstvo

---

¹⁴⁴ Usp. Ivan ŠESTAK, „Filozofsko utemeljenje religioznog života“, Ivan ANTUNOVIĆ (ur.), *Religije i život*, FTIDI, Zagreb, 2006., 287-302. O religioznosti kao vlastitosti čovjeka usporedi: Ivan ŠESTAK, „Pokazatelji čovjekove duhovne dimenzije. Analiza čovjekovih vlastitosti“, *Obnovljeni život*, 63 (2008.), 16-17.

¹⁴⁵ Mijo ŠKVORC, „Koncil i suvremeni ateizam“, *Bogoslovna smotra*, 36 (1966.), 232. Baš kao i ateizam, tako je i indiferentizam bio za Škvorca bitan fenomen koji je valjalo rasvijetliti. Usp. Mijo ŠKVORC, „Kako ‘probuditi’ indiferentne?“, *Bogoslovna smotra*, 37 (1967.), 86-96.

¹⁴⁶ Usp. ŠKVORC, „Koncil i suvremeni ateizam“, 236-240.

¹⁴⁷ Usp. ŠKVORC, „Koncil i suvremeni ateizam“, 230-251; „Kršćanstvo i materijalizam“, *Glasnik srca Isusova*, (59) 12 (1968.), 445-449; „Suvremeni ateizam‘ - enciklopedija bezboštva“, *Glas Koncila*, (7) 12 (1968.), 5; „Korijeni suvremenog ateizma“, *Glas Koncila*, (9) 15 (1969.), 3-4; „Socijalno tlo ateizma“, *Glas Koncila*, (7) 16 (1968.), 3-4; „Psihološki razlozi ateizma“, *Glas Koncila*, (7) 19 (1968.), 3-4; „Ateizam i ateizacija“, *Glas Koncila*, (19) 7 (1980.), 4,6.

se pak, kao domišljeni nazor na svijet (Weltanschauung), nadaje kao jedina plauzibilna ponuda u čovjekovu traženju smisla. To pak konkretno znači da je čovjek Božja stvar, a Bog pak stvara iz ljubavi, te je po duhovnoj duši osposobljen za vječni život kao blaženo zajedništvo s Bogom. Drugim riječima: čovjek nije „ni iz šta“, a niti „za ništa“. Osim toga, ovaj svijet nije samo poligon za stvaranje boljih materijalnih životnih uvjeta – možda u nekom prometejskom, prkosnom i solidarnom naporu zbog postojećih nesavršenosti i zla svake vrste – nego suradnja u stvarateljskom Božjem činu. Moralno pak zakazivanje, koje čovjek često vrlo bolno doživljava, a pred kojim je sam nemoćan, uvijek iznova nailazi na mogućnost uvijek novog početka. I naposljetku, drugi ljudi nisu puki su-trudbenici stvaranja sve boljih povijesnih okolnosti koje moraju namrijeti onima po kojima će vrsta ostati, nego međusobno braća i sestre, svi zajedno putnici prema domovini eshatološkog ispunjenja. Očito je takva, tj. kršćanska perspektiva, potpuno različita od one koju je pružao ateistički marksizam.

I naposljetku, može li povijesna rasprava „Bošnjak-Škvorc“ biti svojevrsan poticaj i za današnje susrete takve ili slične vrste na ovim prostorima? Kako danas stoji stvar s dijalogom između teista, kršćana i ateista? Odgovor je vrlo kompleksan.

Najprije treba istaknuti da doduše na planetarnoj razini vlada sve veće zanimanje za religije, za druge religije. Čak što više, švicarski teolog Hans Küng radi na projektu o tzv. „svjetskom etosu“ (Projekt Weltethos), koji bi bio utemeljen na svesvjetskom minimalnom religioznom etičkom konsenzusu i koji bi omogućio život stanovnika ovoga „globalnog sela“. Marketinški stručnjaci su već odavno u svoju sve-moćnu promidžbu ukalkulirali religiozni moment svojih potencijalnih kupaca, koji nikako nije nekakav sporedan, nego upravo bitan čimbenik uspješne gospodarstvene strategije. Dapače, u posljednje smo vrijeme bili svjedoci kako nepoštovanje bitne sastavnice jedne religije može ugroziti čitave sektore nacionalnih ekonomija zemalja proizvođača. Dakle, općenito govoreći, religija je postala nezaobilazan „global player“. No, što se događa s njom na ovim našim zapadnoeuropskim prostorima, pa i na ovom našem?

U ovom zapadnom postmodernističkom dobu koje je nadišlo „velike priče“ ljudi su naučili koegzistirati jedni pokraj drugih ne ulažeći u tuđa svjetonazorna opredjeljenja. Religiozno je pitanje ostavljeno privatnosti svakoga pojedinca. Religija u svojoj javnoj pojavnosti, ali onda i u osobnoj egzistencijalnoj pogođenosti pojedinca, ustupa mjesto sve dominantnijoj sekularizaciji. Tako se onda neki religio-

zni obred, recimo sprovod, smatra izrazom čistoga pragmatizma koji omogućuje zadovoljavajuće ophođenje s činjenicom smrti, ali i ništa iznad toga. (Pa ga zato i treba što prije i bezbolnije obaviti!) Nadalje, na djelu je i latentni antagonizam prema religioznom svjetonazoru koji prema potrebi određenih interesnih skupina podgrijevaju mediji. Servira se dojam da je religioznost „otuđenost“ ljudskoga duha, koje se što prije valja osloboditi, a istinski ostvaren čovjek je zapravo čovjek bez religioznih „proteza“, tj. ateist, koji svoj stav utemeljuje dopadljivom agnostičkom pozicijom. Osim toga, ne možemo se oteti ni dojmu da ne postoji ni neka velika želja za dijalogom te vrste, pa niti na ovim prostorima. Čini se da to dijelom valja pripisati činjenici što je prošlo vrijeme ekskluzivnih svjetonazornih prijepora, kakve su još ne tako davno iz poznatih razloga u sebi nosili ateizam i teizam. No unatoč svemu tome, ateizam i teizam su neupitne zbiljnosti koje žive u konkretnim ljudima. Čovjek je pak socijalno biće. Zajednica, drugi, drugi čovjek jedini je istinski prostor vlastitoga samoostvarenja – jednako ateista kao i vjernika. Dijalog je stoga ljudska sudbina, nužnost. Ako se u dijalog uđe bez predrasuda, s iskrenim namjerama, bez potajnih pretenzija, onda se sugovornicima može dogoditi ono najviše: upoznavanje, znanje, spoznaja, istina. Istina je pak po sebi takva da poziva na slobodno zauzimanje stava. Onaj koji se ne bi želio dopustiti obvezati istinom, taj bi se lišio svojega ljudskoga dostojanstva. Zato, dijalogizirati treba – uvijek i svugdje gdje za to postoje uvjeti, na koje treba poticati i stvarati ih. U tom smislu i već sada povijesna „rasprava Bošnjak-Škvorc“ može biti nadahnuće i u sadašnjemu i nadolazećemu vremenu.

ŠKVORC ON MARXISM

Summary

The auxiliary Bishop of Zagreb, the Jesuit Mijo Škvorc (1919-1989), was prolific in many areas of spirituality, a fact supported not only by his published works, but also by a rich legacy that has not been fully explored yet. Since Škvorc was a professor of Philosophy at the Jesuit Philosophical-Theological Institute in Zagreb, he was well-versed in the history of philosophy, especially, of course, classical scholastic philosophy of Aristotelian provenance, and the philosophy of existence, but also Marxist thought. Through a direct approach to texts by Škvorc and their interpretation, the authors set out to reveal Škvorc's attitude toward Marxism, specifically to the Marxist understanding of religious, anthropological, ethical and social issues. Furthermore, they seek to highlight the major themes of historical debate led by Škvorc in 1967, with Professor Branko Bošnjak (1923-1996), the Croatian praxis philosopher. This debate certainly

can be considered as the beginning of a dialogue between Christians and Marxists in this region.

Key words: *Mijo Škvorc, Karl Marx, Marxism, Marxists, Praxis philosophers, Branko Bošnjak, debate Škvorc-Bošnjak.*

Translation: Ivan Šestak - Borna Jalšenjak and Kevin Sullivan